

Demografski razvoj

Dva su temeljna razloga za izučavanje demografskih kretanja na prostoru današnjeg Mostara. Prvi je potreba da se preko izučavanja veličinske strukture stanovništva lakše dode do fizičke veličine mahale u trenutku njezina nastanka, a druga da se Mostar usporedi sa sličnim gradovima u okružju i šire te da se pokuši izučiti odnos demografske veličine grada naspram ruralnog okružja.

Spoznaјa o kretanju broja stanovnika kroz stoljeća omogućila nam je da dodemo do približnog broja stanovnika u svakom pojedinačnom izučavanom periodu. Kroz cjelokupno istraživanje došli smo do zaključka o konstanti i nepromjenjivosti osmansko-turske obitelji i kuće u cijelom izučavanom periodu. Drugi zaključak je da je grad doživio nagli demografski razvoj i zaokružio se demografski u drugoj polovici XVI. i prvoj polovici XVII. stoljeća (cca 80 godina) i da je isti broj ostao do kraja izučavanja, kraj XIX. stoljeća. S obzirom na to da je 29 od ukupno 30 (+ 1 nestala u vremenu) mahala nastalo u tom kratkom periodu (od sredine XVI. do tridesetih godina XVII. stoljeća) i da je broj stanovnika, od 10 do 12 tisuća , također nastao u tom kratkom periodu i ostao nepromijenjen do 1878. , moguće je utvrditi zakonitost, to jest korelaciju između ove dvije činjenice. To znači da je veličina mahale i fizički i demografski u trenutku njezina nastanka bila jednaka kao i kada smo je zatekli i prvi put egzaktno demografski (austrougarskim popisom prvi put) i kartografski zabilježili 1878. Na takav smo način indirektno došli do fizičke veličine grada u izučanim fazama. Kako se grad demografski primarno širio s pojmom novih mahala, a tek minorno njihovim unutarnjim povećanjem dugi vremenski period i kako je gotovo tri i pol stoljeća imao relativno jednak broj stanovnika, mogli smo relativno egzaktno rekonstruirati proces prostornog razvoja Mostara kroz stoljeća. To smo učinili na sljedeći način. Utvrđili smo da u XVI stoljeću grad ima naglu demografsku ekspanziju, a potom uz blagi rast zadržava broj stanovnika do XIX stoljeća. Tu dinamiku prati i dinamika nastanka broja mahala pa tako u XVI. stoljeću nastaje osam, a do tridesetih godina XVII. stoljeća još dvadeset i jedna mahala. U XVIII. stoljeću samo jedna, a u XIX. nijedna nova mahala. Istodobno konstatiramo još jednu osobinu mahale, a to je da je njena i demografska i fizička veličina gotovo konstantna. To znači da demografsku veličinu mahale u posljednjem izučavanom, nama poznatom periodu, odgovara veličini u trenutku nastajanja, i da je veličina mahale gotovo konstantna. Ta nas je činjenica neizravno upozorila na fizičku veličinu mahala u svakom izučavanom periodu.

Drugi razlog izučavanja demografske veličine Mostara je njegova usporedba s gradovima u okružju i njegovo smještanje u opći veličinski kontekst gradova na širem prostoru Balkana i Europe.

U XV. stoljeću u neposrednom okružju u Dalmaciji Zadar ima 7000 stanovnika unutar zidina i 1000 u svojoj varoši (Burgusu izvan zidina); Split 4000 stanovnika unutar zidina, a oko 1000 u varošima; Dubrovnik je u to vrijeme imao oko 6000 stanovnika u gradu i oko 3000 u predgradima. Trogir i Hvar su tada imali između 2000 i 3000 stanovnika. U pogledu veličine ti se gradovi nisu razlikovali od sličnih europskih gradova čija je veličina u načelu bila manja od 5000 stanovnika (2000 - 5000). U pogledu gustoće europski gradovi su rijetko prelazili 200 stanovnika po hektaru, što se ne bi moglo reći za gradove na našoj obali. U to vrijeme u Splitu je unutar bedema na 7,5 ha živjelo oko 530 stanovnika po hektaru, u Trogiru (4,5 ha unutar zidina) oko 700 stanovnika po hektaru, a u Dubrovniku je (unutar bedema 13,38 ha) živjelo oko 450 stanovnika po hektaru. Samo se Zadar gustoćom naseljenosti približavao europskim standardima. Grad unutar zidina imao je oko 28 ha, a varoš 18 ha. U gradu unutar bedema živjelo je oko 250 stanovnika po hektaru, a u gradu zajedno s varoši oko 170 stanovnika po hektaru¹.

Unutar Osmanskog Carstva u XVI. i XVII. stoljeću Carigrad je imao oko 700.000 stanovnika², a Hercegovački sandžak 220.000 stanovnika³. U Bosni i Hercegovini Sarajevo je imalo svoj vrhunac demografske ekspanzije na početku XVII. stoljeća kada je dosegнуo malo manje od 30.000 stanovnika, a austrougarsku okupaciju dočekalo s 21.377 stanovnika.⁴ Banja Luka je sredinom XVII. stoljeća imala minimalno 13.500, a 1878. 9560 stanovnika⁵. Gradovi u najbližem osmanskom okružju imali su: Beograd oko 13.800⁶ stanovnika (godine 1789.), Užice 3000 kuća, znači oko 15.000 stanovnika⁷, Požega u XVII. stoljeću između 1200 i 1300

¹ Tomislav Raukar: Hrvatsko srednjovjekovlje; Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 172.

² John L. Esposito: Oksfordska historija islama, str. 352.

³ Dijana Korać: Vjera u Humskoj zemlji, str. 119.

⁴ H. Kreševljaković: Izabrana djela II, str. 28.

⁵ H. Kreševljaković: Izabrana djela II, str. 306.

⁶ Ovo je procjena iz izvora, a od Vladimira Stojanovića: Gradovi, varoši..., str. 145. Procjena profesora Redžića u Studijama o islamskoj arhitekturi, str. 348. o broju koji varira između 60.000 i 100.000 (ne govori o izvoru) nerealna je. Tu je procjenu preuzeo i Amir Pašić u svojoj disertaciji.

⁷ Vladimir Stojanović: Gradovi, varoši, palanke i tržišta pred Prvi srpski ustank 1804. godine, kulturno-istorijska problematika, str. 145.

kuća, što je oko 8000 stanovnika⁸. Osijek je imao oko 12.000 stanovnika u drugoj polovici XVII. stoljeća⁹.

Iako je osmansko-turski državni aparat u funkciji ubiranja poreza, a u sklopu preciznog sustava deftera – popisa (nešto kao europski srednjovjekovni urbari) stoljećima bilježio stanje stanovništva, zemljišta itd., naši su demografski podaci veoma oskudni i nesigurni sve do dolaska Austro-Ugarske 1878. Razlog tomu su, s jedne strane jezične barijere, a s druge neproučenosti tog vremena na našim prostorima. Čak su i egzaktni podaci nesigurni jer su bilježeni za potrebe porezne evidencije i davanje nadarbina unutar timarsko-feudalnog sustava i bilježe samo kuće, odnosno muškarce nositelje porezne obveze. Drugi problem utvrđivanja broja stanovnika je nemogućnost ulaska u kuće osmanskog dijela stanovništva.

S druge strane, Osmanlije su često selili stanovništvo pa bi se moglo čak reći i da su imali osmišljenu demografsku politiku kojom su ostvarivali svoje državne ciljeve¹⁰.

Dosada su obradena dva osmanska popisa u Hercegovačkom sandžaku, i to oba u XVI. stoljeću¹¹. Prvi iz 1468./69.¹², u kojem se spominje naselje Köprü Hisar (Tvrdava na Mostu) s istoimenim trgom, koji ima devetnaest (dvadeset)¹³ obitelji i jednog neoženjenog. Logično je zaključiti da je i predturski Mostar također imao najmanje 20 obitelji i jednog neoženjenog, ili malo više. Vjerojatno je zbog dolaska okupatora dio stanovništva izbjegao. Slika o veličini drastično se mijenja ako ovom zabilježenom trgu dodamo naselja u neposrednom kontaktu.

Aličićeva¹⁴ istraživanja drugog popisa iz 1475. – 1477. sandžaka vilajeta Hercegovina govore da je trg (pazar) Mostar u to vrijeme imao jednak broj obitelji kao i 1469., što je veoma neobično. Iz tog je popisa vidljivo i da utvrda na mostu ima 35 vojnika, „Pazar Mostar“ 20 obitelji i jednog neoženjenog, svi su kršćani, a cijelokupni prostor današnjega grada 636 domaćinstava i 17 neoženjenih (svi kršćani izuzev 35 vojnika i još 9 osoba). Iz tog popisa možemo zaključiti da je Mostar tada imao oko 100 stanovnika, a prostor današnjega grada

⁸ N. Moačanin: Turska Hrvatska, str. 148.

⁹ N. Moačanin: Turska Hrvatska, str. 178.

¹⁰ „Poslije osvajanja Konstantinopola, naselili su ga stanovništvo iz četraest osvojenih gradova ...“ ovo piše Hammer, I -str.234. Josip von Hammer: Historija Turskog (Osmanskog) carstva 1–3, Zagreb, 1979., također na strani 194 piše: „Poslije zauzimanja Bosne 1463., stanovništvo osvojenih gradova Bobovca, Ključa itd. dijelilo se na tri dijela kao i za drugih osvajanja, jedan dio je ostavljen da se rasplođi, drugi je predavan pobjednicima i odveden u robiju, a treći (najomnijeniji) predavan na dar Sultanu u Carigradu ...“

¹¹ Defteri – popisi Hercegovačkog sandžaka iz 1519. i iz 1585. još nisu obradeni i objavljeni.

¹² Hazim Šabanović: Bosanski pašaluk, «Svjetlost», Sarajevo, 1972., str.142.

¹³ Karlo Drago Miletić: Mostar, susret svjetskih kultura; Zajednica općina s hrvatskom većinom, Mostar, 1997.

¹⁴ Ahmed S. Aličić: Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, Orientalni institut Sarajevo, Sarajevo, 1985.

oko 3200. Taj se broj naravno odnosi samo na popisano stanovništvo, to jest na one koji su imali neke feudalne obveze i sigurno je manji od broja stanovnika u prethodnom razdoblju, s obzirom na to da su neka naselja napuštena zbog dolaska Turaka i zabilježena kao „mezre“.

Iz Dubrovačkog arhiva je vidljivo da je 1512. u Mostaru živio određen broj njihovih trgovaca i zanatlija¹⁵.

Prema popisu iz 1519. koji nije objavljen, Mostar je imao 75 kršćanskih i 19 muslimanskih kuća¹⁶, što nas navodi na zaključak o veličini grada između 400 i 600 stanovnika. Sljedeći popisi Hercegovačkog sandžaka su s kraja XVI. i početka XVII. stoljeća¹⁷, ali su nam nedostupni i nisu prevedeni i objavljeni. Trenutačno znamo i za javni popis stanovništva Bosanskog ejaleta koji je 1851./52. i 1856. napravio Mehmed Rešid-paša) kao i za popis Hercegovine iz 1863.¹⁸ prema kojem u Hercegovini živi oko 144.000 stanovnika.

Jedno izvješće oko 1620. govori da je Mostar grad s 1000 kuća, a s okolicom da ima oko 3000¹⁹ pa se može zaključiti, uzimajući u obzir brojnost obitelji između četiri i šest članova, da je grad tada imao između 4000 i 6000 stanovnika.

Godine 1630. u Mostaru je bilo 10 katoličkih kuća, a 1708. godine 90; 1813. godine 78 kuća s 339 duša. Pravoslavnih je kuća 1848. bilo 684, a 1856. je bilo 2534 pravoslavna žitelja²⁰.

Evlija Čelebija koji je kroz Mostar prošao 1664. i koji obično pretjeruje, kaže da grad ima 53 mahale s 3040 tvrdi zidanih kuća 350 dućana u čaršiji i 19 mlinova²¹, što navodi na broj od oko 15.000 do 18.000. Prema mišljenju Hamdije Kreševljakovića, taj je broj nerealan²². Drugo izvješće s kraja XVII. stoljeća govori da Mostar ima 12.000 stanovnika i da su sve kuće kamene²³.

¹⁵ Marko Vego: Historija Brotinja od najstarijih vremena do 1878. godine, SO Čitluk, Čitluk, 1981., str. 187.

¹⁶ Hazim Šabanović: Bosanski pašaluk, Svetlost, Sarajevo, 1972., str. 189.

¹⁷ Marko Vego: Historija Brotinja od najstarijih vremena do 1878. godine, SO Čitluk, Čitluk, 1981.

¹⁸ Ibrahim Tepić: Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856.-1878.; Veselin Masleša; Sarajevo 1988., str. 78. i 80.

¹⁹ Dr. V. Čorović: Mostar i njegova Srpsko-pravoslavna opština, Izdanje Srpsko-pravoslavne opštine Mostar, Beograd 1933. str. 25.

²⁰ Hamdija Kreševljaković: Izabrana djela II; Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., str.243.

²¹ Evlija Čelebija: Putopis, odlomeci o jugoslovenskim zemljama, Svetlost, Sarajevo, 1967., str. 465.

²² Hamdija Kreševljaković: Izabrana djela II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., str. 243.

²³ Dr. V. Čorović: Mostar i njegova Srpsko-pravoslavna opština, Izdanje Srpsko-pravoslavne opštine Mostar, Beograd 1933. str. 33., i Hamdija Kreševljaković, Izabrana djela II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., str. 243.

Prije Karlovačkog mira, još od godine 1687., dio muslimana na prostoru koji napuštaju osmanske trupe, a zauzima Venecija naseljava se u Mostaru²⁴. Prema procjeni Huseina Čišića, Mostar 1717. ima između 15.000 i 20.000 stanovnika²⁵. Prema izvješću fra Ivana de Vijetrija 1708. u Mostaru je bilo 90 raskošnih katoličkih kuća, a biskup fra Pavo Dragičević 1742. piše da Mostarska župa ima 15 sela, 138 kuća i 1215 duša²⁶.

Louis-Felix de Beaujour, boraveći u Bosni i Hercegovini između 1800. i 1817., i Chaumette Des Fasses, putujući 1807., procjenjuju da Mostar ima između 10.000 i 12.000 stanovnika.²⁷ Ser John Gardner Wilkinson procjenjuje 1844. da Mostar ima 7300 duša od čega 2000 Turaka, 3560 Grka i 1400 rimokatolika, 300 Roma i 3 židova²⁸.

Mostar 1836. prema procjeni Malte Bruna ima 10.000 stanovnika.²⁹

Vjekoslav Klaić 1878. prenosi iz Šematizma franjevačkog, što ga je sastavio Petar Bakula, da Mostar 1873. ima 29.116 stanovnika, a što očito ne može biti istina. On prenosi da se obično misli da Mostar ima između 14.000 i 20.000 stanovnika³⁰. Broj od 18.000 što ga navodi Ivan Frano Jukić 1842.³¹, također se čini nevjerojatan.

Podatak iz Zadarskog arhiva iz 1832. govori da Mostar ima 16.000 stanovnika³².

Aleksandar Giljderding³³ 1857. spominje da u Mostaru ima oko 1500 muslimanskih, 300 katoličkih i 500 pravoslavnih kuća, što bi značilo između 13.000 i 17.000 stanovnika. Arthur J. Evans 1875. piše da Mostar ima oko 18.000 stanovnika.³⁴

²⁴ H. Kreševljaković: Sabrana djela II, str. 242.

²⁵ Husein Čišić, Mostar u Herceg-Bosni, str. 107

²⁶ Dr. V. Čorović: Mostar i njegova Srpsko-pravoslavna opština, Izdanje Srpsko-pravoslavne opštine Mostar, Beograd 1933., str. 36.

²⁷ Dr. Midhat Šamić: Francuski putnici u Bosni na pragu XIX. stoljeća i njihovi utisci o njoj, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966., str. 250.

²⁸ Omer Hadžiselimović: Na vratima istoka, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989., str. 198.

²⁹ Carl Peez: Mostar i njegova kultura, slike jednog grada u Hercegovini, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1891. (reprint: Crkve na kamenu, Mostar, 2002.), str. 61.

³⁰ Vjekoslav Klaić: Mostarsko okružje, „Vijenac“, X., Zagreb, 1878.

³¹ Ivan Frano Jukić: Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu, „Dania Ilirska“, Zagreb, god. 8., br. 18, godina 1842.

³² Marko Vego: Historija Brotinja od najstarijih vremena do 1878., Čitluk, 1981., str. 252.

³³ Aleksandar Giljderding: Putovanje po Hercegovini, Bosni, Staroj Srbiji, Sarajevo, 1972. Zanimljiva je tadašnja njegova konstatacija: „Grad je poprilično velik, ali ni u njemu, kao ni u svim turškim naseljima, broj stanovništva ne odgovara prostoru.“

³⁴ Artur Dz. Evans: Pješke kroz BiH tokom ustanka avgusta i septembra 1875., Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., str. 255.

Broj stanovnika Mostara u XIX. stoljeću kretao se između 10.000 i 15.000³⁵, a prema procjeni vladinih ureda 1879. Mostar ima 10.848 stanovnika³⁶. Zadnji je broj vjerojatno manji za broj onih koji su napustili grad poslije okupacije.

Analizirajući demografska kretanja mogu se primijetiti još neki zaključci kao što su stalnost broja stanovnika u gradu kroz stoljeća poslije nagle ekspanzije i urbanizacije u drugoj polovici XVI. stoljeća. Ta je pojava rezultat nepostojanja migracija selo – grad zbog vrste i načina gospodarenja³⁷. Demografski ispraznjena neposredna okolica grada može se objasniti prevelikim ugnjetavačkim pritiskom.³⁸ Sve ostale male promjene u vrijeme druge polovice XVII. do kraja XIX. stoljeća rezultat su bolesti ili vojničkih gubitaka na dalekim ratištima. Takoder, usporedujući broj stanovnika cijelog pašaluka ili sandžaka s brojem stanovnika u gradovima naslućujemo da gradovi u odnosu na svoju okolicu imaju mnogo veći udio negoli europski gradovi između IX. i XIII. stoljeća.³⁹

Nakon statističkih analiza utvrđena je demografska ekspanzija Mostara između 1530. i 1600. godine. Ona se poklapa s procesom urbanizacije i islamizacije sredinom XVI. stoljeća na prostorima Bosne i Hercegovine. To se u Bosanskom ajaletu također događa paralelno između 1530. i 1580. U to vrijeme gradovima postaju mala i nevažna, ali prometno važna naselja, za razliku od srednjovjekovnih naselja na strategijski zaštićenim mjestima. Tako nastaje nova mreža naselja na prostorima Bosne i Hercegovine. U sklopu procesa islamizacije privlačna snaga gradova kao središta trgovine i zanatstva omogućuje pružanje sigurnosti i poboljšanje socijalnog i društvenog statusa konvertita kroz promjenu vjere.⁴⁰ Na kraju neizravno, ne do kraja sigurno, ali ipak možemo rekonstruirati demografska kretanja Mostara od XV. do XIX. stoljeća.

Mostar, to jest njegova središnja kotlina, u XV. stoljeću bio je naseljen ruralnim stanovništvom smještenim u naseljima, selima na rubu kraškog polja. S dolaskom Osmanlija dio stanovništva sklanja se u druge krajeve, dio odvodi u roblje, a dio raseljava. Tako ostaje

³⁵ Carl Peez: Mostar i njegova kultura, slike jednoga grada u Hercegovini, F. A. Broekhans, Leipzig, 1891. (reprint: Crkve na kamenu, Mostar, 2002.), str. 61.

³⁶ Artur Dž. Evans: Pješke kroz BiH, Veselin Maskoša, Sarajevo, 1973., str. 255.

³⁷ Karl Ruppert i ostali: Socijalna Geografija, Školska knjiga, Zagreb, 1981.

³⁸ Bislješka na str. 102 iz knjige Srbi u Mostaru, a po Nikolai Todorov, Balkanskit grad XV. – XIX. vek i Sofija 1972., str. 73.

³⁹ Odnos ruralnog i urbanog stanovništva u BiH, to jest stupanj urbanizacije u to vrijeme, kao i odnos prema cijelom Carstvu i europskim trendovima, trebalo bi proučiti. Nenad Moačanin je taj odnos proučio u Slavoniji i utvrdio da su gradovi u odnosu na sela manji negoli u ostalom dijelu Carstva.

⁴⁰ N. Moačanin: Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine, str. 22.

⁴¹ Nenad Moačanin: Turska Hrvatska, Matica Hrvatska, Zagreb, 1991., str. 102 – 113.

rijetko naseljen prostor. U njega prvo dolaze i naseljavaju ga vojnici, tvrđavska posada, zatim se uz most gradi han (svratište) za trgovce i dućani na trgovištu. Od tridesetih godina XVI. stoljeća te idućih pedesetak demografski se obnavlja širi prostor, možda i s povratkom dijela stanovništva i koncentracijom stanovnika u gradu. To se postiže prelaskom stanovnika iz ruralne sredine u grad promjenom zanimanja, a i promjenom vjere zbog poreznih pogodnosti. Uz to naseljavanje, prije svega zanatljama, Mostar kao i ostali gradovi u tom periodu naseljavaju i vojnici, spahije koji ne žive u vojamama, već u gradu, ali Osmanlije naseljavaju stanovništvo i iz drugih krajeva.

U tom vremenu vjerojatno dolazi i kolonija zanatlja i trgovaca iz Armenije u mahalu Bjelušine. U drugoj polovini XVII. stoljeća Mostar naseljavaju i izbjeglice s prostora koji su Osmanlije morali napustiti, Dalmacije i Slavonije, i time demografski vjerojatno kompenziraju ratne gubitke i bolest. Znači, cjelokupan proces urbanizacije završava se do kraja XVI. stoljeća. Vrijeme XVII. stoljeća je vrijeme ratova, a XVIII. i XIX. je vrijeme blagih oscilacija i stalnog osiromašivanja, stagnacije i degradacije svih vidova života.

Bez obzira na loše izravne informacije o demografskim pokazateljima, temeljenih na broju kuća, sastavu i broju obitelji toga vremena, slobodnih procjena putopisaca i svjedoka, može se utvrditi da je grad imao demografsku ekspanziju od nastanka do kraja XVI. stoljeća kada doseže broj od 10 do 12 tisuća stanovnika i da, uz mala odstupanja, taj broj ostaje do 1878. U tom vremenu stanovništvo je živjelo u 10 četvrti koje su imale oko 30 mahala u kojima je živjelo između 250 i 400 stanovnika, koji su opet stanovali u 40 do 70 kuća⁴¹, a u kući prosječno pet do šest članova obitelji. Sve naše spoznaje o brojčanim pokazateljima korigirali smo ovisno o informacijama o vremenu i intenzitetu gradnje i tako učinili male korekcije težeći što objektivnijoj slici.

U cilju lakšeg istraživanja demografske osnove grada sastavljena je prateća tablica s grafikonom kretanja stanovništva u zadnjem razdoblju uz istodobnu spoznaju da su sve procjene okvirne i da zbog mnogo nepoznanica (veličina obitelji, broj obitelji u kući itd.) sve podatke treba uzeti uvjetno, nadajući se da će se daljnjim istraživanjima doći do egzaktnijih pokazatelja, a posebno nakon prijevoda i objavljivanja novih osmanskih popisa.

⁴¹ Husein Čišić misli da u mahali ima između 50 i 100 kuća.

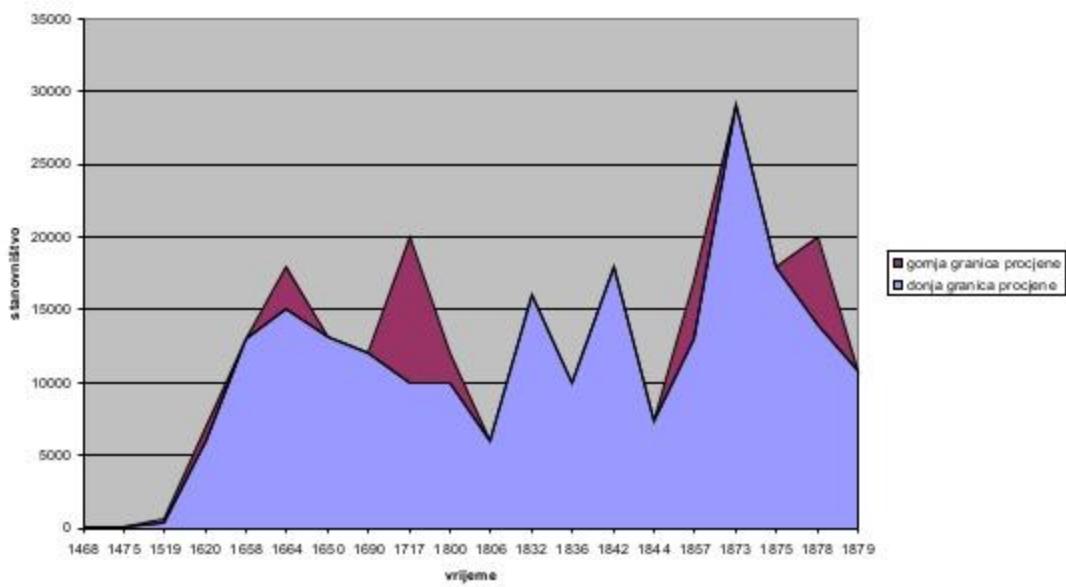
Tablica. 1 DEMOGRAFSKE PROCJENE od XV. do XIX. stoljeća

Razdoblje	Relevantan podatak	Izvor podatka	Procijenjeni br. stanovnika
1468./69.	19 obitelji (kuća) i jedan neoženjen	Popisom definirano naselje Köprü Hisar (Tvrdava na Mostu); H. Šabanović, str.142.	100
1475. -1477.	20 obitelji, 1 neoženjen, 35 vojnika	Popis sandžaka vilajeta Hercegovina; Ahmed S. Aličić 1985.	150
1519.	75 kršćanskih i 19 muslimanskih kuća	H. Šabanović: Bosanski pašaluk, str. 189.	400 - 600
1620.	1000 kuća	Dr. V. Čorović: Mostar i njegova srpsko-pravoslavna opština, 1933. str. 25.	6000 - 7000
1658.	3000 krovova	Francus Poullet, putopis, prijevod Vjekoslav Bjelović; Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo 1908.	13.000
1664.	53 mahale s 3047 tvrdo zidanih kuća	Evlija Čelebija: Putopis, odlomak str. 465.	15.000 -18.000
sredina XVII. st.	Mostar ima 2625 zgrada	Husein Čišić; Mostar u Herceg-Bosni, str. 39	13.125
kraj XVII. st.	Mostar ima 1215 kuća	Dr. V. Čorović: Mostar i njegova srpsko-pravoslavna opština, 1933. str. 36.	15.138
sredina XVII. st.	nepoznato izvješće	H. Kreševljaković: Izabrana djela II str. 243.	12.000
1717.		Husein Čišić: Mostar u Herceg-Bosni, str. 107.	15.000 – 20.000
1800. i 1817.	Louis de Beaujour i Chaumette des Fasses procjenjuju 10.000 – 12.000 stanovnika	Dr. M. Šamić: Francuski putnici u BiH, 1966. str. 250.	10.000 - 12.000
1806.	Prema jednom	H. Kreševljaković: Sabrana djela II,	

	francuskom izvješću Mostar ima 1000 kuća	str. 243.; prema V. Jelavić Francusko izvješeće o Bosni; Glasnik Zemaljskog muzeja BiH 1906. str. 313.	6000
1832.	Zadarski arhiv		16.000
1836.	Malte Bruna procjenjuje 10.000 stanovnika	Carl Peez: Mostar i njegova kultura 1891. str. 61.	10.000
1842.			18.000

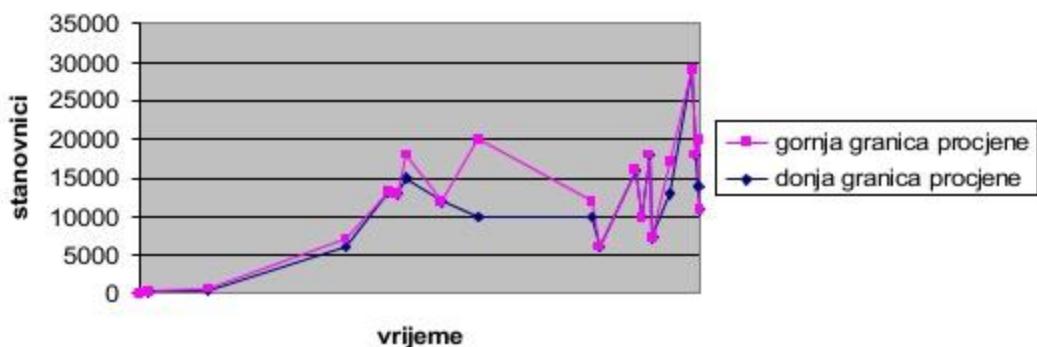
Razdoblje	Relevantan podatak	Izvor podatka	Procijenjeni br. stanovnika
1844.	Ser J. G. Wilkinson procjenjuje 7300 duša	Omer Hadiselimović: Na vratima istoka, 1989., str. 198.	7300
1857.	Aleksandar Giljferding spominje da Mostar ima 1500 musl., 300 katol. i 500 pravosl. kuća	Aleksandar Giljferding: Putovanje po Hercegovini, Bosni, staroj Srbiji, Sarajevo, 1972.	13.000 – 17.000
1873.	Izvješće fra Petra Bakule	Carl Peez: Mostar i njegova kultura str. 61.	29.116
1875.	Arthur J. Evans piše da Mostar ima 18.000 stanovnika	Artur J. Evans: Pješke kroz BiH tokom ustanka avgusta i septembra 1875., str. 255.	18.000
1878.	Vjekoslav Klaić prenosi da se obično misli da Mostar ima 14.000 - 20.000 stanovnika	Vjekoslav Klaić: Mostarsko okružje, „Vijenac“, X., Zagreb, 1878.	14.000 – 20.000
1879.	Procjena vladinih ureda	Artur Dž. Evans: Pješke kroz BiH, 1973., str. 255.	10.848
XIX. st.	Broj stanovnika Mostara kretao se između 10.000 i 15.000 stanovnika	Carl Peez: Mostar i njegova kultura, slike jednog grada u Hercegovini, 1891. str. 61.	10.000 – 15.000

Procjena populacije Mostara između 1469. i 1878. godine

Grafikon 1. Procjena populacije Mostara između 1469. i 1900.

Procjena populacije Mostara između 1469. i 1878. godine

Grafikon 2. Procjena populacije Mostara između 1469. i 1878.

Gradevinski razvoj (izgradnja grada i najvažniji objekti)

U ovom poglavlju nećemo obraditi gradevinsku aktivnost na izgradnji stambenih objekata, kao ni sakralnih, javnih ili poslovnih unutar mahala jer će oni biti obradeni detaljno u poglavljima o mahali. Nećemo ni analizirati gradnju i vrijeme nastanka trgovina i zanatskih radionica u čaršiji s obzirom na golemu količinu i njihovu promjenjivost, nastajanje i nestajanje tijekom vremena⁴², a njih kao i javne i sakralne objekte u čaršiji detaljno ćemo obraditi u poglavlju o čaršiji.

Ovdje ćemo prvi put generalno sagledati gradevinske objekte radi dobivanja ukupne slike o Mostaru, težeći shvatiti intenzitet gradnje u određenom razdoblju. To su prije svega gradevine koje karakteriziraju osmansko-turski grad na Balkanu:

1. vjerski gradski objekti
 - medrese
 - čaršijske džamije
2. komunalni objekti
 - vodovodi
 - česme

⁴² Objekti koje se nisu mogli locirati također nisu obradivani u ovom poglavlju kao što su na primjer tekije itd.

- hamami
 - gradski haremi
3. javni objekti
 - hanovi
 - sudnica (mehćema)
 4. državni objekti
 - mostovi
 - ceste
 - fortifikacije
 - vojarne
 - konačišta
 5. gospodarski objekti izvan čaršije
 - tabhane
 - klaonice
 - mlinovi itd.

Nakon toga ćemo cjelokupnu gradevinsku aktivnost smjestiti u kontekst njezina urbanog sadržaja potvrđujući na primjeru Mostara zakonitost razdvojenosti stanovanja od poslovanja, privatnog od javnog u osmanskoj civilizaciji i gradovima. Tako ćemo i ovdje, i poslije u poglavlju o čaršiji, pokušati definirati čaršiju kao središte gradskog urbanog sustava. To ćemo učiniti s posebnim i malo detaljnijim osvrtom na:

1. graditeljstvo gradskog fortifikacijskog sustava, koji na neki način omeđuje i definira čaršiju
2. građenje hanova s obzirom na to da su oni važni za formiranje gradova i njihova sustava
3. nastanak harema, groblja kao komunalnih objekata, koji su s vrtovima i voćnjacima činili dio jedinstvenog sustava, također ćemo utvrditi s obzirom na to da pripadaju mahali, ali i općegradskom sadržaju i imaju formu, a općegradsku važnost. Još jedan razlog nešto detaljnije obrade ovih triju tema je njihova loša proučenost u dosadašnjem periodu.

Cjelokupna gradnja u Mostaru odvijala se u okvirima već poznatih stilskih kretanja unutar Osmanskog Carstva, koja je povijest arhitekture podijelila na sljedeća razdoblja:⁴³

⁴³ Husref Redžić: Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, str. 42.

1. brusansko i ranocarigradsko (1299.-1501.)
2. klasično (1501.-1703.)
3. razdoblje dekoracije tulipanima (1703.-1730.)
4. turski barok (1730.-1808.)
5. razdoblje ampira (1808.-1874.)
6. neoklasično razdoblje (1874.-1930.).

U okolici Mostara, provincijskoga grada na kraju Carstva, utjecaji tih stilova su mali, ali na nekim objektima ipak prepoznatljivi. Najviše je onih koji pripadaju klasičnom periodu kao što je Karadoz-begova džamija, Sinan-pašin hamam s kraja XVI. stoljeća i Koskin Mehmed-pašina džamija (1612.). Rijetki su primjeri turskoga baroka kao što je tekija u Blagaju i turskog ampira poput Muslibegovića kuća.

Prateći dinamiku i vrijeme gradnje pojedinačnih javnih objekata na gradskom prostoru možemo doći do intenziteta gradnje u pojedinim razdobljima razvoja Mostara u osmansko-turskom vremenu.

U XV. stoljeću znamo za gradnju:

- mosta na Lance
- dviju kula uz most sigurno prije 1440.
- pazara, naselja (podgrada) od 20 kuća
- franjevačkog samostana iz 1454., srušenog 1563.⁴⁴

U XVI. stoljeću se gradi:

- mesdžid sultana Selim Javuza (1520.)
- džamija Nasuh-age Vučjakovića (1564.)
- džamija Tabačica ili hadži-Kurtova sagradena prije (1600.)
- Čejan Ćehajina medresa nastala poslije 1558.
- Karadoz-begova medresa sagradena prije 1570.
- Čejan-Ćehajin-kethodin han, izgrađen prije 1554. i nalazio se uz

⁴⁴ Hrvizija Hasandedić: Spomenici kulture turskog doba u Mostaru; Veselin Maskoša, Sarajevo, 1980., str. 70.

kulu kraj mosta na glavnom putu. Ovaj han se kasnije zvao Kalhana-han (u Kalhanskoj ulici⁴⁵)

- Karadžoz-begov han sagrađen prije 1570. preko puta Karadžoz-begove džamije, a prema Neretvi
- Čejan-Čehajin hamam, izgraden između 1558. i 1664.
- Sinan-pašin hamam s kraja XVI. stoljeća (radio do poslije 1878.)
- Stara tabhana (Donja tabhana) sagradena je sredinom XVI. stoljeća na ušču Radobolje u Neretvu
- prva sudska zgrada (mehćema) gradi se počektom XVI. stoljeća negdje na Mejdalu uz bivšu Sinan-pašinu džamiju.

U XVII. stoljeću se gradi:

- medresa Derviš-paše Bajezidagića poslije 1601.
- Roznamedžijina medresa prije 1620., najveća i najljepša mostarska medresa
- hadži-Velijina medresa izgradena prije 1648.
- Koskin Mehmed-pašina medresa
- Koskin Mehmed-pašin han (Karavansaraj) sagraden prije 1608., nalazio se preko puta zgrade Narodnog kazališta⁴⁶. U narodu je poznat kao Čardagija-han. Izgorio je 1898., a sačuvana su samo četiri stupa, danas smještena ispred Roznamedžijine džamije.
- Koskin Mehmed-pašina džamija sagradena prije 1618./19.
- Sahat kula sagradena prije 1664. koju je podigla Fatima kaduna u Kazazskoj ulici (nekada se zove i Kazaska čaršija)
- dva vodovoda, i to jedan od Bakšima, a drugi od Djevojačke česme. Prije njih Roznamedžijin vodovod preko Starog mosta.
- janjičarski odžak (Gornja ili Nova taphana) prije 1631.

U XVIII. stoljeću se gradi:

- buka medresa

⁴⁵ Neki autori misle da je sagraden 1558. i da se nalazio pod pećinom u kujundžiluku (A. Pašić i H. Hasandedić). Ja sam uzeo procjenu Hamdije Kreševljakovića: Izabrana djela II, str. 239. da je Kalhana han istovjetan s Čejan-Čehajinim

⁴⁶ Han ima površinu veću od 400 m² i veoma je kvalitetno građen. Prema Dž. Čelić i M. Mujić, Jedna novootkrivena zgrada starijeg doba u Mostaru, Naše starine III, Sarajevo, 1956.

- poštanski ured (menzilhana) Mostar je dobio prije 1762.
- klaonica (kanara) spominje se 1741.

Još su građeni hanovi čije vrijeme nastanka ne znamo:

- Džinovića han, nalazio se u Titovoj ulici na lokaciji današnje srušene općine
- Ćirića han se nalazio u Ćirića ulici na Luci
- Ševin han – u Ulici maršala Tita nedaleko od Karadoz-begove džamije
- Hindin han smješten na Jusovini blizu Nazir-agine džamije
- Čadrin han u Cemici
- Baltin (kasnije Popovčev han) na mjestu današnje pijace⁴⁷
- han – (Hotel Europa) u Kuluk ulici na Kujundžiluku.

U XIX. stoljeću gradi se tekija Ali-paše Rizvanbegovića (1847.), stara pravoslavna crkva (1833.) na mjestu još starije crkve, nova pravoslavna crkva (1873.), katolička (1866.), biskupski dvor (1847.), hadži-Balina medresa izgrađena na početku XIX. stoljeća.

U Suhodolini hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović 1833. gradi kompleks zgrada Konak (Paša-saraj) na ledinama više tabije (tvrdave). U toj zgradi pokraj njegove rezidencije bili su smješteni sud, vojne vlasti i uprava, a kompleks je bio ograđen zidom i kulama.

Zgrada općine (beledija) sagradena je vjerojatno prije 1871., ali ni danas ne znamo gdje se točno nalazila. Lokacija zgrade za tu funkciju (na ulazu Male Tepe na Kujundžiluk) poznata nam je tek od zadnjih godina osmanske uprave. Zgrada suda također nije očuvana do danas. Samo se zna da je najvjerojatnije od kraja XVII. stoljeća sud (mehćema) bio negdje na lokaciji Mejdana, a krajem XIX. stoljeća prešao je u zgradu Konaka (Paša-saraj).

Analizirajući veličinu i intenzitet gradnje možemo zaključiti da je Mostar do sredine XVII. stoljeća imao izgradene sve javne i komunalne objekte koji su činili osmansko-turski grad tog vremena - čaršijske džamije, medrese, hanove, hamame, sahat kule, vodovod itd.

Uz već spomenute gradnje koje su sve odreda privatnih legatora, važna je i gradnja javnih državnih objekata. To su prije svega putovi, mostovi i fortifikacijski objekti. Moglo bi se reći

⁴⁷ Različiti se autori ne slažu oko gradnje mostarskih hanova pa sam vrijeme njihove gradnje uzimao zavisno od autoriteta autora i prema osobnim spoznajama.

da su to vojno-inženjerijski objekti koji su u javnoj uporabi. Izgradnja putova i njihovo održavanje na prostoru cijelog Carstva, a time i u Mostaru i njegovoj okolici, bila je daleko od zadovoljavajuće, što je uz zemljopisne razloge umnogome pridonosilo izoliranosti cijelog prostora. Možda je najbliža istini konstatacija da se osmanska vlast smisljeno nije brinula za putove, da su bili malobrojni i u lošem stanju, kako bi Bosna i Hercegovina vječno zaostajala i bila u izolaciji od svijeta te kako bi se onemogućio dolazak stranaca i njihov utjecaj u ovim krajevima.⁴⁸

Znamo za srednjovjekovni put Via Chelmi⁴⁹ koji je išao od Dubrovnika prema Bosni i da je postojao put prema Splitu. Oni su se pretvorili u mostarske ulice: Glavnu i Donju mahalu. Iz turskog vremena znamo za put Mostar – Ljubuški, koji je od mosta išao desnom obalom preko Rodoča i Varde do Ljubuškog i stoljećima je propadao te je 1867. rekonstruiran. Put Mostar – Blagaj – Nevesinje u skromnim je razmjerima sagraden 1868., a dotada je bio samo konjska staza. Mostar – Buna – Stolac išao je do Dubrovnika (mislim preko Rotimlje, a ne Gubavice). Godine 1861. ta cesta je neprohodna za kola te se rekonstruira do Dubrava 1875. Cesta Mostar – Metković vodila je preko Bune i Dubrava do Gabele. Put Mostar – Sarajevo, koji je išao preko Prenja, za osmanske je pojmove bio nešto bolji (*hic*), ali je i on zbog neupotrebljivosti rekonstruiran 1863. Već 1868. ponovno je bio neprohodan pa se počeo graditi novi put kroz kanjon Neretve⁵⁰ (i prije je išla jedna od konjskih staza, ali drugom stranom rijeke)⁵¹. Ceste između gradova i prema granici bile su loše i zanemarivane u cijelom Carstvu.⁵² Svi spomenuti putovi iz šireg okružja prolazili su prostorom današnjeg Mostara i ostavili trag na glavnim gradskim ulicama. To znači da je izvorna urbana matrica rezultat putova koji su išli do mosta i srednjovjekovnog trga ili od njega. Na njih se naslonio razvoj grada i formirala temeljna urbana matrica.

Gradske ulice u ovom vremenu kao da se nisu ni gradile. To su bili samo prazni prostori između kuća bez posebnog uredenja i samo u rijetkim slučajevima na njima je radena kaldrma. Komunikacije među gradovima i s centrom bila je karavanska. Već spomenute ceste

⁴⁸ Ivo Andrić: Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine, Prosveta, Beograd, 1997., str. 53.

⁴⁹ K. Jiriček: Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Zbornik Konstantina Jiričeka I., Posebna izdanja SAN, Beograd, 1959., str 205.-305. i M. Dimić: Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina, JIĆ III, Beograd 1937., str 119.-146.

⁵⁰ Carl Pezz: Mostar i njegova kultura, slike jednog grada u Hercegovini, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1891. (reprint: Crkve na kamenu, Mostar. 2002.), str. 131. – 135.

⁵¹ Ivan Frano Jukić: Putovanje iz Dubrovnika preko Hercegovine u Fojnicu, „Danica Ilirska“, Zagreb, god. 8, br. 18, godina 1842.

⁵² O odnosu Osmanlija prema putovima vidjeti doktorsku disertaciju Ive Andrića: Razvoj duhovnog života pod utjecajem turske vladavine, Prosvjeta, Beograd 1997.

Mostar - Metković, Mostar - Ljubuški, Mostar - Sarajevo koje su bile u upotrebi od kraja osmanske vladavine zbog neodržavanja su propale.

Na svim tim gradskim putovima građeno je mnogo mostova i to:

- Kriva čuprija – prije 1558.
- Lančani most – 1452.
- Stari most – 1566.
- Oručevića čuprija
- Most kod Derviš-pašine džamije prije 1636.
- Raljevića čuprija
- Ćatića čuprija

Na početku osmanske vladavine gradovi su u načelu bez bedema s obzirom na vojnu snagu Carstva u to vrijeme. Međutim, s vremenom se počinju graditi fortifikacijski objekti⁵³ i postaju važan dio ukupne gradevinske aktivnosti što je vidljivo i u urbanoj slici Mostara. Oni ne samo da razdvajaju čaršiju od mahala i definiraju je već su i važan element ukupne urbane matrice.

Iz predosmanskog perioda:

- kula Herceguša na lijevoj obali iz godine 1440. koju je sagradio Gost Radin
- kula na desnoj obali, vjerojatno ostaci u temeljima kutnog objekta Tabhane⁵⁴ ili u temeljima današnje kule Helebinovke, također s polovicu XV. stoljeća.

Mostarski fortifikacijski sustav naslonio se na zatečene srednjovjekovne dvije kule, a za vrijeme sultana Sulejmana II. (1520. – 1566.) utvrđen je dio grada, i to s obje strane rijeke, a nakon mira u Karlovcima 1699. utvrde i zidovi su prošireni i pojačani. One su tada opasale grad do Bjelušina i Suhodoline na istoku, a Šemovac i Lisku na zapadu.⁵⁵ Taj je sustav definitivno utvrđen i završen najvjerojatnije oko 1730.⁵⁶ Može se konstatirati da je izgradnja mostarskog fortifikacijskog sustava prolazila više faza. Prvo, kada se Turci oslanjaju na

⁵³ Proučavajući ovu temu utvrdio sam da su svi autori koji pišu o mostarskom fortifikacijskom sustavu uključujući i rezultate RO Stari grad pisali proizvoljno i da se njihove izjave, konstatacije i crteži ne slažu. To govori o površnosti istraživanja. Nazalost ovo se odnosi i na mnoge druge objekte i činjenice o gradu. U slučaju gradskih zidina odlučio sam njih i kule, cijeli sustav, locirati samo na mjestima gdje se svi autori slažu, a gdje se ne slažu, ostavio sam prazan prostor i prepustio budućim istraživačima.

⁵⁴ Neobjavljeni rad B. Puljić.

⁵⁵ H. Kreševljaković: Sabrana djela II, str. 232. i 448.

⁵⁶ H. Kreševljaković: Sabrana djela I, str. 448.

zatečene predturske kule i grade dvije nove: Taru i Helebinovku. Ta je faza trajala cijelo XV. stoljeće i cilj je bio samo osigurati smještaj vojske. U drugoj fazi gradi se prvi prigradski sustav bedema i kula, a prije svega tabija, kula za topove i posadu kao i janjičarski odžak (vojarna) na desnoj obali. Ovaj sustav je građen istodobno s ratovima u XVII. stoljeću. Treća faza podrazumijeva kompletiranje gradskih bedema i sustava kula na njima te vanjskih kula oko grada, prije svega na zapadnoj strani rijeke. Ovaj krajnji oblik se gradi od Karlovačkog mira 1699. do kraja 1730. i traje cijelo XVIII. stoljeće, a u XIX. do pojave Ali-paše Rizvanbegovića. Njegova gradnja dopunjuje zatečeni sustav izgradnjom kompleksa Konaka na istočnoj strani, kojim je obrambeni kompleks kompletiran. Omer-paša Latas je 1856. naredio da se taj obrambeni fortifikacijski sustav sruši, ali su do danas ostali rijetki dijelovi na kojima nije bilo ni konzervatorskih ni istraživačkih radova.

Ovom se temom dosada nitko nije bavio tako da o fortifikacijskom srednjovjekovnom sustavu znamo veoma malo.

Iz osmanskog vremena znamo za samostalne kule:

- kula na desnoj strani Helebinovka ili Čelovina sagradena prije 1566. i do danas je više puta prezidavana. Uz nju je do danas sačuvana stražara (londža);
- kula na lijevoj obali Tara ili Herceguša izgrađena 1676.
I ona je imala stražaru s kapijom ispod, ali je srušena potkraj turske vladavine.
- Tabija pod Konakom u Suhodolini sagrađen prije 1700. U njoj su, uz top, bili zatvor i policija (zaptija) te gradska posada.
- kula na brdu Hum, ne znamo iz koje godine.

Kule na lijevoj obali kao dio sustava obrambenog zida:

- kod ulaza s Male Tepe na Kujundžiluk
- niže Suhodoline pred Pušića-sokakom (prvi put se spominje 1554.)
- dvije na Suhodolini više Ali-pašina konaka
- u Bjelušinama kod Čurči-Ahmedova mesdžida
- na Velikoj Tepi pred Ramića-sokakom prije 1554.
- na Neretvi na dnu Ramića-sokaka
- na Luci pred Kamber-aginim mesdžidom kao samostalna kula.

Kule na desnoj obali, gotovo sve nastale poslije 1699., a prije 1730.:

- kula na Neretvi uz kut Tabhane

- kula Šaranpov na cesti za Cernicu uz Tabačicu džamiju
- kula na Šemovcu (Šabića kula) bila je na kat i imala kapiju ispod, na glavnom putu
- kula u Ričini pokraj Podharem-sokaka
- kula u Liska ulici
- kula u Zahumu više džamije Ali-bega Lafe
- kula u Tikvinu sokaku bila je na dva kata i imala kapiju ispod
- kula na Neretvi iz Tikvina sokaka
- kula u Predhumu pred Ašikovića-sokakom
- kule više Čekrka na dnu mahale Predhum
- kula na Humu nasuprot mostu sagrađena vjerojatno 1696.

Sve ove kule bile su povezane zidinama visine cca 3 m s puškarnicama širokima toliko da se po njima moglo hodati⁵⁷ (u što nisam siguran). Pokraj gradskih kapija koje su bile u kulama unutar fortifikacijskog sustava postojale su i dvije kapije na zidovima, i to na Vakufu, to jest na putu iz Podhuma prema mostu i druga kod Nazir-agine džamije na putu sa Šemovca ka Krivoj čupriji.⁵⁸ Cjelokupan ovaj sustav zidina i tvrdava na lijevoj obali činio je Stari grad (kalai džedid). Novi je grad nastao poslije mira u Karlovcima 1699.

U urbanoj matrici Mostara osmanskoj dobi važno mjesto imaju zelene površine i možemo reći da su one obuhvaćale 55 ha ili 55% površine grada. To su bili voćnjaci, vinogradi, vrtovi, općenito govoreći obradive površine unutar grada (mulk – privatno vlasništvo), kao i u važnoj mjeri osmanska i kršćanska groblja. S vremenom se ovim površinama, zbog intenzivne gradnje i razvoja grada, u idućim stoljećima izgubio trag. Zbog toga ćemo lokaciju, ime i površinu većine ovih groblja pokušati rekonstruirati.

Ovdje navodimo samo ona groblja koja nisu pripadala isključivo jednoj mahali, već su služila za više njih, to jest gradska groblja čije površine nisu ušle u obračun površina harema koji pripadaju mahalama:

1. groblje Lakišića-harem na prostoru staroga kolodvora - nastalo poslije bitke sa Stojanom Jankovićem 1695.
2. katoličko groblje u Bjelušinama
3. staro pravoslavno groblje u Bjelušinama

⁵⁷ Tako kažu oni što su o njima nešto rekli, ali ja nakon obilaska ostataka nisam siguran.

⁵⁸ Podatke za fortifikacijski sustav uzeo sam od Hrvizje Hasandedića: Spomenici kulture turskog doba, Hrvizja Hasandedić Sabrana djela I i II i Husein Čišić: Mostar u HB

4. staro pravoslavno groblje Pašinovac (na koje je dodano poslije II. svjetskog rata novo groblje Pašinovac)
5. groblje uz staru pravoslavnu crkvu
6. groblje na Carini, pravoslavno koje je prethodilo haremu na Carini
7. groblje na Carini, muslimanski harem
8. groblje Šehitluci, nastalo poslije bitke s Mlečanima (Moceniga) 1717.
9. groblje na Carini, katoličko
10. groblje Šoinovac u Vukodolu
11. groblje Šarića-harem na Luci
12. groblje preko puta Šarića-harema - sjeverno

Hanove i karavansaraje, u načelu građevine vakufske institucije, nekada je čak gradila i održavala država. Oni postaju važni reperi urbanih sadržaja s obzirom na to da država preko njih, to jest smještaja putnika i smještaja vojnih postrojbí, formira novi urbani sustav i mrežu gradova.

Znamo da su dućani prvi znak čaršije (grada, jer mahala može biti i selo), ali kao da je to katkad i han koji je zametak daljnog razvoja čaršije prema varoši, kasabi i šeheru.

Čini se da je danas u Mostaru najstariji Čejvan-Čehajin kethoda han poznat kao Kalhana han (kal=tvrđava) han unutar tvrdave, a uz glavni put Dubrovnik – Bosna.

Sagraden prije 1554. i postojao je sve do kraja XIX. stoljeća. Poslije njega se gradi Karadžbegov han, nastao prije 1570. također u neposrednoj blizini spomenutoga glavnog druga, ali ovaj put izvan čaršije (u mahali). Na glavnom, istom putu je Koski Mehmed-pašin han – karavansaraj sagraden prije 1608. i Džinovića-han. Nakon ovih nastalih na samom početku znamo za još šest hanova iz vremena poslije.

MOSTAR
www.bosniatravel.net

Fotografija br. 2 Ostaci gradskih zidina ispod Podkujundžiluka

M. M. Čavrić

Fotografija br. 3 Ostaci zidina ispod Pašinog konaka

5. Građevinska djelatnost

5.1. Građevinska djelatnost uopće

Unutar Osmanskog Carstva cijelokupna građevinska djelatnost nije bila predmet smislijenog i reguliranog sustava unutar države. Nije postojala potreba da se ona organizira radi osiguranja racionalnog funkciranja društva, tehničko-tehnološkog unapredjenja ili standardizacije radova ili proizvoda. Država nije vodila brigu o općem zdravlju gradova. Nije obrazovala građevinski kadar niti je pokušala regulirati odnose unutar djelatnosti. Građevinska djelatnost unutar Carstva grubo bi se mogla podijeliti na:

- građevinsku djelatnost kao dio vojne organizacije unutar centralizirane militarističke države
- građevinsku djelatnost pojedinaca (investitora) koji grade svoje stambene ili gospodarske objekte

- javnu gradevinsku djelatnost koja gotovo isključivo potječe od investicijske aktivnosti legatora preko institucije vakufa.

Za državne potrebe grade se objekti u njenoj, prije svega vojnoj funkciji, i to fortifikacijski objekti, putovi i mostovi. Poticaj toj djelatnosti mogao se iščitati unutar propisanog poreznog i vojnog sustava. Poreznim je sustavom utvrđen niz obveza (kuluk itd.) i time su osigurani materijalni preduvjeti. Vojnom organizacijom, uz pomoć müsellima i yaya (neka vrsta inženjerije), izvodena je gradnja, ali i mukotrpnim radom raje.

U gradevinsku aktivnost pojedinaca za gradnju stambenih objekata te trgovinskih ili zanatskih, država nije ulazila niti je zabilježeno donošenje nekih pravila. Sukobe na ovom nivou rješavao je kadija, ali kao građanske parnice na temeljima šerijata bez pravila gradnje.

Javna gradevinska aktivnost je također bila aktivnost privatnih investitora (pojedinca ili pojedinčeva vakufa), ali ovdje je gotovo isključivo provodena i potaknuta institucijom vakufa. Vakuf, rezultat islamskih vjerskih propisa koji utvrđuju obvezu dobročinstva, potaknuo je izgradnju džamija, medresa, vodovoda, hanova, mlinica, trgovina. Novcem od iznajmljivanja uvakufljenih poslovnih objekata također su osiguravale dobročinstvo, ali i održavanje javnih objekata. Ne samo gradnjom nego i održavanjem izgrađenih objekata vakufi su osigurali njihovo funkcioniranje.

Gradevinska djelatnost odvijala se isključivo na relaciji investitor i graditelj (mimar, a za manje složene objekte dunder). Država, iako sveobuhvatno i dobro organizirana, ne utvrđuje pravila niti se miješa u gradnju, to jest na vrhuncu postojanja nije obratila posebnu upravnu ili organizacijsku pozornost na gradevinarstvo. Tek na kraju svog postojanja, poslije pokušaja reformi u Carstvu, pokušava se promijeniti stanje. U to je vrijeme u Bosni i Hercegovini donesen prvi zakon o gradnji i objavljen je 1863. To je turski zakon o gradnji i cestama⁵⁹ koji je na suvremen europski način tretirao širenje ulica na određeni profil, osiguranje od požara, izvedbe dimnjaka, visinu gradevina i slično. Ti pokušaji promjena i uvođenje europskih načela gotovo da se i nisu osjetili na našim prostorima s obzirom na stanje u srcu Carstva i njegov brzi odlazak s ovih prostora, kao i na kaos u njegovoj perifernoj i dalekoj pokrajini.

⁵⁹ Nedžad Kurto: Arhitektura Bosne i Hercegovine, Razvoj bosanskog stila, Biblioteka kulturno nasljede BiH, Sarajevo Publishing, Sarajevo 1998., str. 19.

Generalno bi se moglo reći da se djelatnost odvijala spontano, prirodnim putem, kao rezultat svih društvenih procesa, a ne jasnog i organiziranog ljudskog djelovanja, koja je pod nadzorom države i koja se regulira i usmjerava. Zadržala se na relaciji investitor – graditelj bez utjecaja države.

5.2. Graditelji

Gradevinsku djelatnost u osmansko-tursko vrijeme obavljali su mimari, dunderi (ili nedžari), majstori, kalfe, šegrti i jigitii (argati). Svi su bili organizirani u cehove, to jest esnafe. Bili su podložni zahtjevima investitora i pravilima esnafa. Iako neki od proučavanih objekata u Mostaru pokazuju arhitektonsku vrijednost, ne znamo tko su njihovi autori, jesu li to domaći majstori, što je malo vjerojatno, ili naručeni stranci, kakav je bio slučaj s graditeljem mostarskoga starog mosta. Mimari su izvodili složenije gradevine, bili su neka vrsta inženjera. Katkad su nadgledali izgradnju složenijih gradevina.

U Bosni su poznata dva mimara koja su djelovala u Sarajevu u XVI. stoljeću, a to su Nedžar-hadži Ibrahim i Sinan⁶⁰. Do danas iz literature znamo samo za jednog mima iz Mostara, i to Jusufa koji je 1713. nadgledao radove na počiteljskoj tvrđavi, koje je izvodilo 80 majstora i radnika iz Mostara, a zabilježeno je da je pronevjerio 3000 groša. Neposredni izvodači radova, oni koji su jedini sveobuhvatno nadgledali gradevinu i mogli je izgraditi samostalno (manje objekte, kuće) jesu dunderi. Istina, dunderi su mogli graditi samo manje gradevine ili dijelove gradevina lokalne važnosti. Majstori su se zvali turskim nazivom „usta“, a glavni majstor koji predsjeda skupštinom esnafa zvao se ustabaša ili čehaja. Skupštinu esnafa činili su svi majstori i kalfe jednoga grada. Majstori su se regrutirali iz redova kalfa, a kalfe iz redova šegrteta. U početku su majstori postajali samo kalfe, sinovi majstora, a poslije i ostali kalfe. Šegrti su se birali slobodno, nisu primali plaću i šegrtovali su tri godine ako ih je uzdržavao majstor ili skrbnik, a četiri ako je majstorov sin. O važnosti zanata u to doba govori mostarska poslovica „Sve, sve, ali zanat“. Zanatstvo je tada bilo iznimno cijenjeno. Poznati su još i neimari. To su ujedno graditelji mimari i poduzetnici, oni koji su od svih sudionika u gradnji dobivali postotak zarade. Dosad se zna za neimara Luku koji je za sultana Ahmeda III. 1708. napravio plan rekonstrukcije mostarske tvrđave.⁶¹

⁶⁰ Husref Redžić: Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., str 350.

⁶¹ Enes Paladija: Bosanski Ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira, str. 142.

Za pojedine specijalnosti (limari, stolari itd.) postojali su majstori (usta). Majstori su imali pomoćnike koji su učili zanat. Hjerarhijski su bili organizirani na šegrete, kalfe, majstore i stare majstore. U radu je sudjelovala i radna snaga, jigit (arjeti)⁶². I jedni i drugi odreda su bili domaći ljudi. Njihova se imena pojavljuju u povjesnim dokumentima (majstori i dunderi), ali ih rijetko možemo povezati s nekim djelom ili utvrditi njihove individualne doprinose pri gradnji određenog objekta. Također znamo da su na početku osmanske vladavine, kao po pravilu, majstori u Hercegovini bili stranci. Tako u dubrovačkom arhivu postoje zabilježeni njihovi majstori u Mostaru, i to klesari Vakuša Milivojević 1543. i Blaž Brilojević 1539.,⁶³ a poslije i domaće ljude čija imena nalazimo i u povjesnim dokumentima. Navodimo poznate i u literaturi zabilježene mostarske zanate.

- *Kaldrmari*, teraceri za dvorišta i avlige. Radili su čak u više boja, neku vrstu mozaika. Ti su majstori u Mostaru ostavili niz izvanrednih djela. Nekad su i kaldrmili putove, ali to je bilo rijetko s obzirom na malo takvih javnih radova u cijelom Carstvu. Današnje podloge mostarskih ulica u povijesnoj jezgri novijeg su datuma.
- *Nedžari* (dunderi) su istodobno zidari, klesari i drvodjelci (spominju se u sidžilu iz 1633.). To su majstori koji su znali sagraditi manju kuću. Dunderi su imali svoj esnaf u kojem su uz njih samostalno djelovali i esnafi taščija (klesara) i dogramdžija (drvodjelaca) i čerestedžija (trgovaca gradevinskim materijalom) kroz samostalne razrede.
U tom su esnafu bili i neimari (graditelji i poduzetnici istodobno). O kvaliteti ovih majstora i njihovih radionica govore silni objekti u Mostaru, a i to da su radili na različitim mjestima u Bosni po nalogu vlasti. Tako je 1716. iz Mostara na popravku tvrdave Gabela, koju su napustili Mlečani, a zauzeli Turci, spremljeno 30 nedžara i 30 čerohara.⁶⁴
- *Taščije* – klesari koji su radili u domaćem kamenu pješčaru, miljevini i teneliji, katkad i u standardnoj krečnoj stijeni. Oni su kamenim pločama prekrivali i krovove kuća. Taj posao zahtijevao je veliku vještinu, ali je njihov rad u srcu grada bitno uticao na vizualni identitet. Obrt je osobito evao u drugoj polovici

⁶² H. Kreševljaković: Sabrana djeła I, str. 262.

⁶³ Marko Vego: Historija Brotinja od najstarijih vremena do 1878., SO Čitluk, Čitluk 1981., str. 187.

⁶⁴ Enes Pelidić: Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira, str. 180.

XVI. i prvoj polovici XVII. stoljeća. Godine 1773. zabilježen je klesar Ahmed- baša kao pripadnik janjičarskog odreda.

- *Dogramadžije* – drvodjelci koji su u Mostaru 1875. imali četiri radionice s 20 majstora i 40 radnika. Ne zna se otkad postoje, ali zabilježeni u XVIII. i XIX. stoljeću odreda su katolici.
- *Duvardžije* – zidari. Godine 1875. u Mostaru je bilo 70 zidarskih majstora i oko 200 kalfa i šegrtu. To je moguće s obzirom na intenzitet gradnje u to doba i stoga što su mostarski majstori često išli raditi u druge krajeve.
- *Sujoldžije* – majstori koji su gradili ili popravljali vodovode, a često njima i gazdovali. U Mostaru se pojavljuju u XVII. stoljeću i postoje do izgradnje suvremenog vodovoda krajem XIX. stoljeća.
- *Čerohari* – majstori za gradnju i popravak vojnih objekata, gradova, palanki, kula, čardaka, cesta i mostova. Tim su se poslovima katkad bavila cijela sela i u tom smislu imala porezne povlastice.

Šegrti su učili zanat tri, odnosno četiri godine i za to vrijeme nisu dobivali nikakvu plaću. Nakon toga su postajali kalfe i dobivali plaću. Kalfa (iščija) mogao je ostati kod svog majstora ili otići drugom. Proglašenje šegrtu kalfom odvijalo se pred ustabašom i drugim majstorima i tada mu se utvrđivala plaća, to jest netko od prisutnih mogao je ponuditi veću plaću od njegova majstora i budući kalfa može otići k njemu.

Poslije tri godine kalfa je mogao zatražiti da postane majstor, odnosno da prestane raditi „pod iščiluk“, već da „daje pilav“.

I nakon što je bio proglašen majstором, nije mogao otvoriti dućan ako nije majstorski sin ili dok mu to ne dopusti ustabaša (čehaja).

Prelazak šegrtu u kalfu ili kalfe (iščije) u majstora poslije položenog ispita (radnje) podlijegao je strogo propisanoj proceduri „kuštisanja“ ili kušnama peštemelja (pripinjanja kecelje) nakon čega je organizirana svečanost (ova procedura se poslije zvala testirili festijer, a

svečanost pilav). Tako je bilo do reformi i dolaska Omer-paše Latasa u Mostar 1851., kada formalno prestaju esnafska organiziranost, pravila i moć.

Radnici i majstori, a pogotovo oni koji su radili na državnim gradnjama, svoj su posao počinjali dva sata nakon izlaska sunca i završavali sat prije zalaska. Uz nadnice su imali hrana i smještaj. Nadnice nije imala raja koja je išla na kuluk ili oslobođena od nekih poreza (mūselimi). Majstori i radnici koji su se bavili popravkom vojnih i državnih objekata, gradova, palanki, kula, čardaka i šaranpova zvali su se čerohari i takoder nisu imali nikakvu plaću. Radovi majstora, radnika i kmetova na javnim objektima počinjali su u travnju, a završavali o Mitrovdanu, tj. 8. studenog. Prema državnim naredbama zabilježeni su česti odlasci majstora i radnika (nedžara, čerohara i argita) na gradnju vojnih objekata po drugim mjestima u Bosanskom pašaluku. Tako znamo da je na gradnju banjalučkoga grada 1712. išlo 30 majstora i 30 radnika⁶⁵.

Pred sam kraj osmanske vladavine bilježi se pojava prvi obučenijih ljudi od struke, i to opet onih koji dolaze izvan ovih prostora. Na gradnji puta Mostar – Sarajevo (dionica Mostar – Bijelo Polje) 1862. zapošljava se Dalmatinac Franjo Linardović, nadcestar, koji prvo uspostavlja telegrafsku liniju Mostar – Sarajevo, a zatim radi kao glavni inženjer. Nakon njega dolazi njegov brat Anton za kojeg tvrdi da je „pravi inženjer“⁶⁶. Nakon njih na gradnju ovog puta dolaze inženjeri Slado i Moise iz Dalmacije, Przezevski iz Poljske i Hadden iz Engleske. Na kraju turske uprave u mostarskoj gradskoj općini zapošljava se nadcestar Marko Fontana⁶⁷.

Generalno se može reći, uspoređujući zanatstvo i konstruktivnu kvalitetu graditelja ovog dugog perioda, da su njihovi dometi u odnosu na svjetske veoma skromni. Odredene vrijednosti koje su ostvarili ovi graditelji su vidljive prije svega u pogledu funkcije, osuščanja, odnosa prema zelenilu i td., kao i u specifičnoj arhitektonskoj formi koja je proizašla iz ovog stvaralačkog koncepta. Sve ovo je relativno dobro istraženo i nije tema rada.

5.3. Organizacija gradnje /vojno-državne aktivnosti i esnafi/

⁶⁵ Enes Pelidžija: Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira, str. 134.

⁶⁶ Karlo Drago Miletić: Mostar Glavna ulica, Crkva na Kamenu, Mostar 2005., str. 17.

⁶⁷ Zapisnici sjednica općinskog vijeća, sjednica 30. listopada 1893.

Osmanska država u pravilu nije vodila brigu o gradnji i građevinskim pravilima, ali to se ne može reći i za gradnju vojnih objekata. To je dio dobro organiziranog vojno-državnog sustava unutar kojega su postojali službenici koji su se katkad bavili građevinskim aktivnostima. To ni u kom slučaju nisu bile konstantne i jasno organizirane službe ili djelatnosti. Oni nisu vodili brigu o mладим ili tehničkom kadru, o izradi pravila gradnje, kontroli rada, projektiranju itd. To su prije svega bili državni službenici koji su kontrolirali finansijski aspekt ili kmetske porezne obvezne na osnovi gradnje. Bavili su se izgradnjom i održavanjem državnih objekata i to:

- *cesta*
- *mostova*
- *fortifikacijskih objekata*
- *ostalih državnih objekata: sudnica, hanova (karavansaraja), konačišta, tajnika itd.*

Fortifikacijski objekti su se dijelili na tvrdave, palanke, kule, čardake, šarampove i odžake.

Ta gradnja, iako poznata od samog početka, posebice na prostoru BiH, a time i Mostara, intenzivirala se nakon mira u Sremskim Karlovcima 1699., kada su se očekivali novi veliki ratni sukobi. Tada su se ubrzano gradila nove i popravljale stare utvrde.

- *Tvrdave* su utvrde od kamena ili opeke koje imaju zidine, kule i tabije (kule za topove) ili samo kule ili tabije. To su najčešće dogradene ili pregradene fortifikacije iz predturskog doba na mjestima gdje su se turska urbana središta u podgrađima naslanjala na njih i razvijala pokraj njih. U tvrdavama koje su bile u gradu, vojnoj posadi na čelu je bio dizdar, a izvan gradova (ili uz gradove) na čelu posade i okolnih posada u čardacima, odžacima i palankama bio je kapetan kao zapovjednik vojnog okruga. Prema veličini tvrdave dijele se na hisar i kalu. Hisar je bila tvrdava bez kula i bedema. Manji hisar zvao se hisardžik.
Kala je tvrdava većeg obujma i imala je kule, a bila je opasana bedenima.⁶⁸

- *Palanke* su gradovi u ravnicama oko kojih su bile utvrde od drva ispred kojih je bilo zašiljeno kolje, a ispred najčešće hendek napunjen vodom. Unutar palanke

⁶⁸ Enes Pelidža: Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira, str. 101. i H. Šabanović: Vojno uredenje Bosne od 1463. do kraja XVI. stoljeća: Godišnjak društva historičara Bosne i Hercegovine, god. XI. Sarajevo 1961., str. 209.

nalazila se kamena kula s više katova, a na ulazu iznad glavne kapije drveni čardak.

- *Kule* su građevine od kamena s više katova čije je prizemlje obrambeno, a na katu se stanuje. Gradili su ih feudalci na imanjima i bile su opasane zidom ili su bile sjedište kapetana u gradovima gdje su se zvali citadele. Često su bile i zatvori. Ako su bile izvan kapetanova sjedišta, locirane su na važnim prolazima i u njima je bila vojska. Oko kule je često bio zid, bedem, pa su izgledale kao mali grad. Uz kule su bili odžaci unutar kojih su stanovali kapetani s obitelji ili vojne posade. Kule su bile četvrtastog oblika, dimenzija oko 6x10 m i visine do 20 m. Sve su zidane od klesanoga kamena. Zadnji kat je bio presvođen i pokriven četverostranim krovom⁶⁹.
- *Čardaci* su građevine od kamenog prizemlja i drvenoga kata. Krov im je obično šatorast, a katkad su i na stupovima. Obično se grade na graničnim područjima. Služe za smještaj vojnika.
- *Šarampovi* (hendek) su opkopi oko neke zgrade ili utvrde, utvrđeni palisadama (zašiljenim kopljima). U neke šarampove se upuštala i voda.
- *Odžaci* (s kulama ili bez njih) novi vojno-fortifikacijski oblik, neka vrsta utvrđenih vojarni. Građeni su od kamena, čerpića i drva. Odžaci su kao i kule često bili opasani zidom s prostranim dvorištem.

Hijerarhijski je briga o gradnji unutar vojne organizacije počinjala od sultana. Na dvoru je u rangu generala postojao je bostandži-baša, zapovjednik vrtlara i zidara koji je imao podredene do ranga sandžak-bega (okruga). U njegovu djelokrugu bile su državne građevinske investicije (ceste, mostovi, tvrđave i slično), a njemu je bio podređen i glavni arhitekt Carstva. Na nivou pašaluka (ajaleta) postojao je u Bosni mimar-aga, službenik zadužen za gradnju državnih objekata (gradova, utvrda, cesta, mostova) koji je bio pod nadležnošću bosanskog vezira. Poslije njegova prijedloga za gradnju vezir je nadzor nad radovima povjeravao bina-eminu (građevinskom nadzorniku), čovjeku od povjerenja vičnom gradnji⁷⁰. Na nivou sandžaka briga o javnim poslovima izgradnje gradova (misli se na utvrde) prenosila se na

⁶⁹ Hamdija Kreševljaković: Kule i odžaci u BiH; Naše starine br. 2; Sarajevo 1954. str. 73.

⁷⁰ Hadmija Kreševljaković. Izabrana djela II, str. 531.

marifet neimara koji je uživao timar za svoju službu. Radove na državnim građevinama izvodila je silom dotjerana raja (merametci).⁷¹ Na nivou grada (urbanog centra) - lokalne uprave, gdje se građevinska i komunalna djelatnost zapravo odvijala, nije postojala osoba isključivo nadležna za graditeljstvo. Neki taj atribut daju mimar-agi, ali mi znamo da je on prije svega u funkciji kontrole rada građevinskih esnafa.⁷² Postojao je i mimar-baša, starješina manje skupine graditelja.⁷³ U svakom slučaju obje ove titule istodobno su i vojno obilježene. Evlija Čelebija 1664. spominje mimar-agu u Mostaru.⁷⁴ Putove su gradili mūsellem (oslobodeni poreza) i yaya (pješaci) kao dio vojne strukture.⁷⁵ Ove trupe uz silom dotjerane kmetove na kuluk 1863. izgradile su put Mostar – Bijelo Polje – Salakovac, pa prema Konjicu i Sarajevu.⁷⁶

Unutar Carstva organiziran i smislen pristup gradnji počinje poslije niza pokušaja reorganizacije društva krajem XIX. stoljeća. Osmanska uprava 1863. (1280. po hidžri) objavljuje zakon o gradnji i cestama, ali zbog brzih promjena i dolaska novih vlasti nije nikada dokraja primijenjen i nisu se osjetili njegovi učinci.⁷⁷

Uz gradnju u vojno-državnoj funkciji postojale su još druge dvije vrste gradnje, i to:

- ona koja je rezultat individualne inicijative gradana:
 - kuća
 - dućan (i trgovina i zanatska radionica)
 - piljara
 - trgovka (samo trgovina)
- gradnja koja je bila rezultat vjerskih zahtjeva društva personificiranih u instituciji vakufa, a koji su oni gradili i održavali:
 - džamije
 - mesdžidi

⁷¹ Husref Redžić: *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983., str. 91.

⁷² Hamdija Kreševljaković: *Izabrana djela II*, str. 244.

⁷³ Enes Pelidžija: *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požegevačkog mira*, str. 272.

⁷⁴ Evlija Čelebija: *Putopis*, Svetlost, Sarajevo, 1967., str. 463.

⁷⁵ Jozef Matuz: *Osmansko Carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 69.

⁷⁶ Marko Vego: *Historija Bosne* od najstarijih vremena, 1878., SO Čitluk, Čitluk, 1981., str. 253.

⁷⁷ *Zakon o građenju i drumovima (turski) iz 1863. (1280. po Hidžri)*, Vilajetska Štamparija u Sarajevu, preveden u Bosanskom Vjestniku, br. 4–10 cirilicom, Sarajevo, 1866., i u Priručniku zakona i naredaba za upravnu službu u BiH, sastavio dr. J. U. Eugen Sladović plem. Sladoevićki, Sarajevo, 1913.

- medrese
- mejtefi
- vodovodi
- šadrvani - česme
- hamami
- hanovi.

Zadnje dvije skupine, gradnja privatnih investitora i gradnja u funkciji vakufa, bile su prepustene slobodnoj inicijativi investitora, vlasnika i legatora i individualnom znanju i umijeću mimara, nedžara (dundera), majstora i kalfa. Svi ovi majstori bili su udruženi u esnafe (cehove) u gradovima, ali u ovom slučaju esnafi kao staleška udruženja više su podložni provođenju vjerskih obveza i pravila ponašanja negoli tehničkih pravila gradnje. Tehničkog napretka gotovo nije ni bilo. Esnafi su još vodili brigu o zaštiti svojih članova i o izobrazbi novoga kadra. Majstorska tehnička regulativa nije ni postojala, već se iskustveno, usmeno prenosila na kalfe i šegrete. Sva dostignuća bila su proizvod individualne sposobnosti graditelja i moći investitora, a ne jasnih načela i tehničko-tehnoloških dostignuća.

Znači gradilo se na lokalnoj razini preko esnafa bez sudjelovanja lokalne uprave i njene kontrole ili regulacije.

Na lokalnom nivou gradevinari su u Mostaru bili organizirani u jedan esnaf koji se zvao dunderski ili nedžarski. Sastojao se od taščija (klesara), kaldrmara (teracera), dogramdžija (drvodjelaca), duvardžija (zidara), čerestedžija (trgovaca gradevinskim materijalom), dundera ili nedžara (majstora koji su znali sve pomalo, to jest napraviti kompletну kuću) i sujoldžija (majstora koji su popravljali vodovode). Gradevinski majstori u Mostaru se prvi put spominju u kadijinu sidžilu iz 1633. i 1634., a kada su osnovali svoj esnaf, nije poznato. U svakom slučaju, s obzirom na velik broj dućana u XVI. stoljeću možemo zaključiti da je tada cvjetao cjelokupan obrt. U Mostaru su esnafi prvi put zabilježeni 1762. Bilo ih je 11 među kojima je i dunderski (gradevinski). Taj je esnaf sa 70 majstora i oko 200 kalfa i šegrtu 1875. bio najbrojniji u gradu⁷⁸. Pripadnici su po carskoj naredbi, a prema potrebi često išli u udaljene krajeve graditi vojne objekte⁷⁹. Kao i o ostali, bio je vojno organiziran tako da se u vrijeme ratova gradnja obustavljalala ako nije bila u vojne svrhe. Svaki esnaf, pa i gradevinski, na čelu je imao upravu koja se zvala londža, sastavljenu od nekoliko uglednih majstora (prvi

⁷⁸ O mostarskim esnafima vidi kod H. Kreševljaković.

⁷⁹ Hamdija Kreševljaković: Izabrana djela II, str. 279.-280.

majstori). Na čelu londže stajao je ustabaša (čehaja⁸⁰) koji se birao između prvih majstora. Esnaf je imao zajedničku imovinu i to: bajrakčugljen ili čugljen, falake i esnafsku kasu. U Mostaru su ustabašu često zvali i cehmajstor. Ustabaša je kontrolirao rad svog esnafa. To je bilo počasno zvanje i morao je biti potvrđen dekretom (berat) iz Istanbula. Pred vlastima je predstavljao esnaf i odgovarao za rad u esnafu i cijeloj građevinskoj djelatnosti. Nije biran trajno i mogao je biti smijenjen. Ustabaša (čehaja) radio je u dućanu svoj posao kao i drugi majstori. Istodobno je vodio brigu o redu u esnafu, pritužbama šegrti i kalfa, sukobima među majstorima, dopuštao otvaranje novih dućana, kažnjavao prekršitelje itd. Imao je svog pomoćnika, i to čauša koji provodi njegove naredbe, oglašava ih i saziva sastanke londže. U početku su ove poslove obavljali jigit (jigit-baša), koji su bili samostalna izvršna tijela londže, a poslije su ukinuti i to su činili pomoćnici ustabaše, čauši.⁸¹

Londža jednog esnafa formirala je skupština esnafa. Nju su sačinjavali svi majstori i kalfe jednoga grada. Kalfe su imali samo pravo sudjelovanja u izboru londže, a majstori su donosili najvažnije odluke. Sve ove odluke su bilježene kod kadije u sidžil pa su tako postajale opći zakon za sve majstore. Tako su se utvrdivale cijene i kvaliteta proizvoda. Zanimljivo je da nije zabilježen slučaj da su se majstori udruživali, to jest radili u ortaštvu.

Rad svih esnafa Carstva kontrolirao je ehibaba ili ahubaba još prije godine 1520. U početku je to bila kontrola samo nad tabocima, a poslije nad svim esnafima. On je katkad u tabočkim odžacima ostavljao svoje zastupnike koji su se također zvali ehubabe ili ahubabe.

Unutar esnafske organizacije često su se birali i samo vojni dužnosnici juzbaše (zapovjednik jedinice od stotinu momaka) i buljukbaša (zapovjednik niže jedinice od 100 pješaka). To nam govori i o vezi esnafske organizacije s vojno-upravnom strukturon države.

⁸⁰ Hamdija Kreševljaković: Izabrana djela II, str. 279.-280.

⁸¹ Hamdija Kreševljaković: Izabrana djela II, str. 279.-280.

